

ԳՐԱԿԱՆ, ԿՐԹԱԿԱՆ ԵՎ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՀԱՐՑԵՐԸ «ՀՈՐԻԶՈՆ» ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆԻ ԷԶԵՐՈՒՄ 1909-1910 ԹԹ.

Արմեն Կարապետյան

Պատմական գիտությունների թեկնածու

ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ

ՀՀ, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան 24/4

Էլ. հասցե՝ armenaragsyan@mail.ru

Հոդվածը ներկայացվել է 13.05.2023, գրախոսվել է 04.12.2023, ընդունվել է տպագրության 11.12.2023

ORCID:0009-0003-6026-2790

DOI: 10.53548/0320-8117-2023.3-101

Ներածություն

«Հորիզոն» պարբերականի էջերում հաճախակի և բազմիցս արծարծվող հարցերն ու հարցադրումները վերաբերում են գրական կյանքին և մշակութային ոլորտին:

Թեև հայ ժողովուրդն այդ ժամանակ զուրկ էր պետականությունից և պետական քաղաքականություն իրագործելուց, այնուամենայնիվ, վերոնշյալ ոլորտներին վերաբերող հարցերը թերթի էջերում դիտարկվում և քննվում են ամենայն լրջությամբ և պատասխանատվությամբ, ինչպես վայել կլինե՞ր պետություն և պետականություն ունեցող ժողովրդին: Դա բխում էր նաև այն իրողությունից, որ դարեր շարունակ պետականագուրկ ժողովուրդը կարողացել էր պահպանել ներքին ինքնուրույնությունն ու ազգային դեմքն ու դիմագիծը՝ շնորհիվ հավատի, գրականության ու մշակույթի հարատևության: XX դարասկզբին հայ գրական ու մշակույթին իրականությանը՝ դպրությանը վերաբերող բազմաթիվ հարցեր և բազմապիսի իրողություններ պարբերականի էջերում քննության են առնվում, վերլուծվում և իմաստավորվում նոր մեկնակետից՝ առավել բարձր չափանիշներով ու սկզբունքներով:

Գրողի, մտավորականի դերի և գործառույթների գնահատման հարցի շուրջ

1909 թ. օգոստոսի 14-ին «Անյետաձգելի պահանջ» վերնագրով ծավալուն հրապարակումը հիշեցնում էր, թե մինչև օրս հայ կյանքը չի ստեղծել այնպիսի պայմաններ, որ գրչին և գրականությանը նվիրված մարդիկ կարողանային ամբողջ թափով նետվել ասպարեզ՝ ծառայելու այն բանին, ինչի համար կոչված էին. «Մի Րաֆֆի, մի Շիրվանզադե, մի Ահարոնեան ստիպված են լինում գրչից դուրս-իրենց պրոֆեսիայից դուրս որևէ կողմնակի աշ-

խատանք վերցնելու, մեջ ընդ մեջ գրիչը՝ ամենից գնահատած գրիչը վայր դնելով, որպեսզի կարողանան իրենց ֆիզիկական գոյութիւնը պահպանել»¹:

Համեմատական եզրեր են տարվում ռուսական իրականության հետ, նշվում է, որ Ռուսաստանում էլ գրողների վիճակը փայլուն չէ, սակայն ավելի լավն է և տանելի, քան մեզանում. «Եթէ ռուս գրականութիւնը, որի մեջ մի Չեխովի երկերի իրաւունքը 75 հազարով գնում է, մի Գորկիյ իր պրոլետարական դրութիւնից հասնում է սեփական կալվածք ունենալուն, մի Անդրէն, Արցըրիբաշև ...կարճ ժամանակում աչքի ընկնող հարստութիւն են ձեռք բերում, համարում է աննպաստ միջավայր հեղինակներին նիւթականապէս ապահովելու տեսակէտից, հապա որքան խղճալի պիտի համարենք մի գրականութիւն, որի երկու-երեք աչքի ընկնող սիւները գրիչը վայր դրած, տեսչական-ուսուցչական ծանր պաշտօնն են ստանձնում»²:

«Ինչ է ինտելլիգենցիան» առաջնորդող հրապարակումով (1909 թ. օգոստոսի 21) անդրադարձ է կատարվում հայ իրականության մեջ մտավորականության դերին և գործառնություններին: Թերթի դիտարկման համաձայն՝ ամեն կրթված, բարձր կրթության ստացած մարդ դեռ մտավորական չէ: «Ինտելլիգենցիան... քննադատօրէն մտածող անհատների հաւաքածուն է: Ինտելլիգենցիան հասարակութեան գիտակից, բնական ու քննադատ մասն է, որը չէ թողնում կեանքին ճահիճ կտրելու, հոտելու: Նա չէ բաւականանում եղածով. նա հասարակութեան յառաջադիմութեան մղիչ ուժն է, նրան դէպի առաջ, դէպի բարձր հորիզոններ քշող դրոյիչն է»³:

Սակայն, դժբախտաբար, իսկական մտավորականությունը սակավաթիվ է, որն էլ հասարակության մեջ առաջացնում է բացասական երևույթների սկզբնավորման համար նախապայմաններ:

Մեկ այլ ուղենշային հոդվածում՝ «Ու՛ր է մեր ինքնաճանաչութիւնը», դարձյալ կարևորվում է լուսավոր և ուսյալ անհատների խոշոր դերը հասարակական կյանքի զարգացման գործում: Բայց միայն անհատով չէ պայմանավորված այն. «Անպայման, անհատի և արտաքին օբեկտիվ պայմանների միջև պիտի լինի որոշ չափի զուգադիպութիւն. ամեն մի զօրեղ անհատ, ամեն տեսակ արտաքին հանգամանքներում չի կարող առաջնորդ ու լուսաւորիչ հանդիսանալ»⁴: Այսինքն՝ կարևորվում են այն միջավայրն ու պայմանները, որոնք ծնում են գրական ու հասարակական առաջնորդին: Իսկ հասարակության ինքնաճանաչողությունը չափելու համար կարևոր միջոցներից է հասարակության ցույց տված հարգանքի աստիճանը իր հայտնի գործիչների նկատմամբ: Օրինակ՝ եվրոպական երկրներում «Շիլլերների, Գեթեների, Գարիբալդիների, Հիւգոների բազմաթիւ արձանները մեզ պարզ վկայում են, որ

¹ Հորիզոն 1909, N 11:

² Հորիզոն 1909, N 11:

³ Հորիզոն 1909, N 16:

⁴ Հորիզոն 1909, N 23:

նրանց հայրենակիցներն ըմբռնում են նրանց գաղափարները, գնահատում են նրանց գործերը»⁵։ Իսկ ի՞նչ է կատարվում մեզանում։ Ո՞ր են Աբովյանի, Նալբանդյանի, Րաֆֆու, Արծրունու արձանները։ Մի՞թե սա չի վկայում մեր ազգային ողորմելի գիտակցության մասին։

Անցյալի ժառանգության գնահատման և իմաստավորման անհրաժեշտության շուրջ

Պարբերականը բազմաթիվ դիտարկումներով փորձում է հանրային գիտակցության մեջ բորբոքել և արմատավորել հայոց անցյալի գրական և պատմամշակութային ժառանգության ուսումնասիրության և իմաստավորման անհրաժեշտության խնդիրը։ Նույնիսկ ոչ հեռու անցյալի պատմությունը անձանոթ էր հայ ուսուցչին, բժշկին, պաշտոնյային ու լրագրողին։

«Երկը մեզ անձանոթ է» խմբագրականը (1909 թ. սեպտեմբերի 5) նշում է, որ կարծում ենք, թե մեզանով է սկսվում հայ գրականությունը, հայ մտքի պատմությունը, հայ բանաստեղծությունն ու հրապարակախոսությունը։ Եվ այդ սոսկալի պակասությունն ու թերատությունը դարձնում է մեր երիտասարդությանը հանդուգն, ինքնահավան և ինքնագով։ Այսպես, չգիտենալով, թե «ինչ են ասել Աբովյան, Նալբանդյան, Նազարեան, Պռօշեան, Աղայեան, Շահ-Ազիզ, Արծրունի, Սունդուկեան և այլն և այլն, - մեր երիտասարդ սերունդը գրչի մի հարածով տապալում, ջախջախում է թե՛ այդ գործիչներին և թե՛ նրանց ամբողջ շինարար, եռուն-գեռուն շրջանը»⁶։

Պարբերականը խստորեն քննադատում է նման մոտեցումը. այդպես շարունակելն այլևս անհնար է։ Ու այն մտավորականությունը, որն իրեն անվանում է նոր սերունդ, և որը կոչված է հանդիսանալու մտավոր-բարոյական ղեկավար հայ հասարակական կյանքի, պարտավոր է խորությամբ ուսումնասիրել ազգի մոտիկ և հեռու անցյալը։

Թերթը 1909 թ. դեկտեմբերի 6-ին իր նոր խմբագրի՝ անվանի հայագետ ու հրապարակագիր Լեոյի շուրթերով ընդգծում է, որ մեր անսխալ ուղեցույցը՝ նորին մեծություն պատմությունը, «մեզ ամելի ևս հզոր փաստեր պիտի տայ ամեն անգամ, երբ հրապարակում դրած կը լինեն հայ ժողովրդի ազգային և կուլտուրական ինքնությունն ու շօշափող հարցեր։ Այդ հարցերին մենք կը մօտենանք անցեալի իրականութեան և ներկայի անհրաժեշտութեան ղեկավարութեամբ»⁷։

Պարբերականի էջերում ներկայի խնդիրներն ու հիմնահարցերը միշտ շաղկապվում և աղերսվում էին անցյալի ժառանգության հետ։

«Աւերակների մէջ» խմբագրականը արտահայտում էր հայ հասարակական կյանքում առկա թշվառ վիճակի լիակատար պատկերը. «50-60 տարայ

⁵ Հորիզոն 1909, N 23:

⁶ Հորիզոն 1909, N 29:

⁷ Հորիզոն 1909, N 38:

ընթացքում, մի շարք սերունդների ջանքերով, ձեռք ենք բերել մի փոքրիկ գիտակցութիւն: Եւ ահա այդ գիտակցութիւնը մեզ տանջում է, որովհետեւ օրէցօր պարզ կերպով ցոյց է տալիս մեզ, որ մենք ապրում ենք անբականների մէջ»⁸: Ինչո՞ւ ավերակների... Որովհետեւ կիսախարխուլ վիճակում են հայտնվել ազգի մշակութային-լուսավորչական հաստատությունները, կրթական օջախները, թատրոնը և այլն: Եվ միայն գրականությունն է, որ կենդանի ու կենսունակ է պահում ազգի ոգին, նրան պահում ինքնությունն ու քաղաքակիրթ ազգերի շարքում:

Դպրության ոլորտին առնչվող մտահոգությունները

«Հորիզոնը» հրատարակման առաջին իսկ օրերից ուշադրության առնալով է պահում հայ դպրությանը վերաբերող մեծ ու փոքր հարցերը: Թերթի էջերից խիստ քննադատություն հնչեց հայ հասարակայնության հասցեին, որը չի մտահոգվում իր դպրոցական կյանքի խնդիրներով. «Ո՛չ մի ապահով, յարատեւ գործ հաւաքական ուժերով, ինքնագիտակցութեան, ամենքի հաւասար մասնակցութեան սկզբունքի վրայ»⁹: Նույնիսկ հայկական մեծ բնակավայրերում, որտեղ հազար տնից ավելի բնակչություն կա, դպրոցական գործը քայքայված և աղետալից վիճակում է: Ահա այդպիսի գյուղերում դպրոցներն ունեն որոշակի ապահով եկամուտներ, և մնում է, որ տեղի հասարակությունը իր չափով օժանդակություն ցույց տա: Սակայն դա չի արվում, քանզի ամեն տեղ և բոլոր հանգամանքների մէջ մարդիկ սովոր են հույսները կապել այլոց (մեծահարուստների) բարեգործության հետ: Հետևյալ հարցապնդումներն են ուղղվում հասարակությանը. «Տեսէք մուրացկանութեան ի՞նչ ձևեր են հնարում Թիֆլիզի ծխական դպրոցները՝ իրենց գոյութիւնը մի կերպ պահպանելու համար»¹⁰: «Իրական վիճակը» հոդվածում (1909 թ. դեկտեմբերի 12) հայությանը հորդորվում է պահպանել ազգային շունչն ու նկարագիրը. «Ուզո՞ւմ էք ապրել իբրև ազգութիւն. ունեցէ՛ք ձեր գրականութիւնը, ձեր դպրոցները, թատրոնը, հասարակական հիմնարկութիւնները, մուզէօնները, գրադարանները, թանգարանները, ուսումնական ընկերութիւնները, մի խօսքով՝ այն ամենը, ինչ ունեն բարեկեցիկ մեծ ազգերը»¹¹:

«Ճեմարանը» առաջնորդող հոդվածում քննության են առնվում վերոնշյալ բարձր ուսումնական հաստատությանը վերաբերող կրթական ծրագրերի սկզբունքներն ու չափանիշները: Նշվում է, որ ներկայումս էջմիածնի ճեմարանում մշակվում է հատուկ լսարանական ծրագիր: Թերթը այն կարծիքն է հայտնում, որ այդ ծրագրի վերջնական մշակումը չամփոփվի լոկ այդ հաստատության պատերի ներսում, այլ այդ կարևոր գործին ակտիվ մասնակից

⁸ Հորիզոն 1909, N 39:

⁹ Հորիզոն 1909, N 40:

¹⁰ Հորիզոն 1909, N 40:

¹¹ Հորիզոն 1909, N 42:

լինեն ընդարձակ հասարակական խավեր. «Պէտք է հրափրել յատուկ ժողովներ ձեռնհաս անձերից, պէտք է տպագրել ծրագրի նախագիծը և ուղարկել ամեն տեղ, ուր կարելի է կարծիքներ իմանալ: Վերջապէս մամուլն էլ պիտի ունենայ իր բաժինը այդ կարևոր հարցի մշակութեան մէջ»¹²: Պարբերականը ճշմարտացի էր գնահատում իրավիճակի լրջությունը, գտնելով, որ հայկական ճեմարանների բարեփոխումն ու բարվոքումը խիստ անհրաժեշտություն են. այն կենսական անհրաժեշտություն ունի ոչ միայն սովորողների, այլև ամբողջ հայության համար: Խորին ցավ և մտահոգություն է արտահայտվում մայրենի լեզվի շուրջ տիրող անհոգի ու անտարբեր վերաբերմունքի առթիվ: Իրողություն է, ըստ թերթի դիտարկման, որ հետզհետև նվազում է այն մարդկանց թիվը, որոնց մասին կարելի է ասել, թե լավ գիտեն մայրենի լեզուն: Եվ ընդհակառակը. հետզհետե ստվարանում են նրանք, որոնք աղճատում, աղտոտում են մայրենին, դարձնում մի խառնուրդ, որ որքան հայկական է, նույնքան և ավելի շատ ռուսական ու գերմանական է:

Եվ մեռնում է լեզուն: Ինչպե՞ս չմեռնի, որտեղի՞ց ստանա կենսունակ հյութեր, որտեղի՞ց «վերցնե իր հարազատ հարստությունները: Հայ դպրոցներից... Բայց այդտեղ հասարակ ուղղագրություն ձեռք բերելն էլ մեծ առաքինություն է համարում: Բաական է մի անգամ, երկու անգամ մտնել մի հայ հիմնարկություն, օրինակ մի հայ խմբագրություն, տեսնել գրություններ, և դուք կը տեսնէք, թե ի՞նչ սոսկալի անգրագիտություն է տիրում հայերի մէջ»¹³:

Հայագիտության, հրատարակչական գործի և այլ խնդիրները շուրջ

Տեղին է նաև դիտարկումը, որ հայագիտությունը զարգանում է դրսում, և Հյուսիսային, Մառի, Մեյեի պես գիտնականներ ուսումնասիրում են մեր լեզուն և գիտական քերականություններ հրատարակում: Բայց այդ ամենը հեռու է մնում մեզանից, անմատչելի նոր սերնդին: Ուրեմն, մենք ոչ միայն շնորհք չունենք ինքներս ուսումնասիրություններ կատարելու, գիտականորեն մշակելու մեր սեփական լեզուն, այլև շնորհք չունենք նույնիսկ մեր մեջ տարածելու այն, ինչ օտարներն արել, պատրաստել են մեզ համար: Անդրադարձ է կատարվում հայագիտության չափազանց կարևոր մի ճյուղի, որպիսին պատմությունն է, մի առարկա, որը «մեզանում դուրս է շատ վատ, այնքան վատ, որ ոչ միայն հետաքրքրություն չէ զարթեցնում, այլ ընդհակառակն, ծանծրացնում է, տաղտկություն է պատճառում»¹⁴: Մինչդեռ պատմությունը որպես հանրային գիտակցությունը արտահայտող ուսումնական առարկա և հայագիտության մի կարևոր ուղղություն վիթխարի նշանակություն ունի ազգային համակողմանի դաստիարակության համար:

¹² Հորիզոն 1909, N 51:

¹³ Հորիզոն 1909, N 55:

¹⁴ Հորիզոն 1909, N 55:

Նույն այս համարում հրապարակվել էր Հովհաննես Թումանյանի «Մեծ ցավը» ուղենիշային հոդվածը, որով մեծ բանաստեղծը հանրության առջև հանդես է գալիս որպես գիտակ ու խորունկ հրապարակախոս: Ըստ Թումանյանի՝ կա ցավի ավելի մեծ վիճակ, առավել ամոթալի դրություն, երբ մենք մեզ չենք ճանաչում. «Երկիր ունենք-չենք ճանաչում, պատմութիւն ունենք – չենք ճանաչում, գրականութիւն ունենք –չենք ճանաչում, լեզու ունենք-չենք իմանում: ...Չենք հասկանում, թէ էդ չգիտենալով ինչքան բան չգիտենք»¹⁵: Թումանյանի ապրած օրերում, այո՛, հայ ժողովուրդը, որը դարեդար զրկված էր պետականությունից, զուրկ էր նաև պատմության սեփական դասագրքից. «Թէև քիչ ժողովուրդ կունենայ էնքան նիւթ իր պատմութեան համար, ինչքան մենք ունենք: ...Նախնական մշուշի մեջ թաղւած դարերի մասին չեմ ասում, այլ էն ժամանակների և անցքերի, որոնց վրայ ընկնում է... ճշմարիտ պատմութեան լոյսը»¹⁶:

Մեծ գրողը հոգեկան անկեղծ ցավով է նշում, որ հայությունը չգիտե ինչ օրով, ինչ ճանապարհով ենք այստեղ հասել: Վերջում հայրենասեր գրողը եզրակացնում է, թե «էս դրութեան մէջ գտնուող ժողովուրդը ինչ արժանապատուութեան զգացմունք կարող է ունենալ և ինչ յարգանք հէնց դէպ իրեն: Եւ ինչպէս կարող է մեզ սիրեն և յարգեն օտարները, երբ պարզ տեսնում են, որ մենք որպէս առանձին ժողովուրդ չունենք ինքնուրոյն պատկեր և բովանդակութիւն և հանդիսանում ենք միմիայն իր աղաաղումը»¹⁷:

Թերթը անդրադարձ էր կատարում նաև գավառական մամուլի գործառույթներին, նշում, որ մի ժամանակ գավառական մամուլի ծնունդը բացառիկ երևույթ էր մեր դժբախտ իրականության մեջ, ապա այժմ «գաւառական թերթերը եթէ ասուպներ են, մեր հորիզոնի վրայ, գոնէ յաճախակի երևացողների տեսակից են»¹⁸: Գավառական մամուլի ակտիվացումը որակվում է միանշանակորեն դրական երևույթ, քանզի նախորդ հարյուրամյակներում առաջադիմություն որոնող հայ մարդը ստիպված է եղել հաստատվել օտար երկիրների ներքո՝ հեռու հայրենի հողից, և «երեք դար է, ինչ մեր ամբողջ գրական-կրթական գործը հաստատւած է գաղթականութիւնների մէջ»¹⁹:

Ըստ պարբերականի՝ հայ մտքի վտարանդիության երբեմնի անսահման շրջանն ավելի ու ավելի սեղմվում է, մոտենում հայրենիքի սահմաններին, և հայոց հողի վրա զարթոնք ապրող գավառական մամուլը այն գործոններից է, որով հնարավոր է բարեփոխել դժնի պատմական իրականությունը:

«Ինչի՞ց է քառսը» հրապարակումով (1910 թ. հունվարի 23) թերթը կրկին քննադատության սուր ծայրն ուղղում է հայ իրականության մեջ դպրոցական

¹⁵ Հորիզոն 1909, N 55:

¹⁶ Հորիզոն 1909, N 55:

¹⁷ Հորիզոն 1909, N 55:

¹⁸ Հորիզոն 1910, N 12:

¹⁹ Հորիզոն 1910, N 16:

համակարգի քառասային իրավիճակին. «...գիտենք որ դպրոցական գործի ներկայ դրությամբ ուրիշ տիտղոսով բնորոշել անկարելի է: Երբ գոյություն չունի սխտեմ, երբ ծրագիր չկայ, միանմանություն չկայ, կարգ ու կանոն չկայ, կանոնատր հսկողություն չկայ, ի՞նչ է մնում որ լինի: Պարզ է - քառս միայն»²⁰: Հանդիմանանքի կոշտ խոսքեր են ուղղվում Էջմիածնի հասցեին, որը, ըստ առկա հանգամանքների, պետք է մեր դպրոցական կյանքի համակարգման կենտրոնը հանդիսանար: Դիտարկման համաձայն՝ «Էջմիածինը չափազանց դանդաղաշարժ է, չափազանց քիչ բան է անում մեր դպրոցները քառսական դրությանից հանելու համար: Կասեն աւելին-մենք նոյն իսկ շատ մեծ յոյսեր էլ չունենք թէ նա ապագայում ավելի գործունեայ ու կենսունակ կը հանդիսանայ իր կարևոր դերի մէջ»²¹:

Պարբերականը 1910 թ. փետրվարի 7-ին «Այժմ գործենք» ծավալուն հրապարակումով անդրադառնում է հրատարակչական գործի ոլորտում կատարվող զարգացումներին՝ նշելով, թե մեր գրականության համար կարծես նոր օր է բացվում: Խոսքը վերաբերում է «Հայոց հրատարակչական ընկերության» գործունեության նոր շրջափուլին, որը շարունակելու էր Թիֆլիսի հայոց հրատարակչական ընկերության ավանդույթները, բայց որակապես նոր՝ ավելի թարմ և ժողովրդանվեր չափանիշներով: Թեև վերստին կասկած է արտահայտվում այն բանի շուրջ, թե հայը կարող է «առևտրական լուրջ ձեռնարկությունների առարկայ դարձնել գրավաճառությունը, դրամագլուխներ յատկացնել հրատարակչական գործին»²²:

Պարբերականին մշտապես մտահոգում էին հայ ժողովրդի երկու հատվածների՝ արևելահայության ու արևմտահայության հոգևոր, գրական-մշակութային սերտ միասնության հարցերն ու խնդիրները: Այդ հոգևոր անխորտակելի կամրջի հիմքը մայրենի լեզուն է:

Եվ համայն հայության բոլոր հատվածների մերձեցումն ու շաղկապումը խոսքից գործ և երազանքից իրականություն կդառնան մայրենի լեզվի միջոցով, որը թեև բաժանված է տարբեր բարբառների, «տարբեր ձևեր է ներկայացնում, բայց և այնպես, դեռ ամենքի համար հասկանալի լեզու է, ամեն տեղ իր հիմնական միանման օրենքներով է ապրում և զարգանում»²³:

Սակայն խիստ մտահոգություն է հայտնվում մայրենի լեզվի ուղղագրական քառսի շուրջ, նշելով, որ վերոնշյալ քառսով մեր լեզուն, մեր գրականությունը ինքներս խորթ ու անմատչելի ենք դարձնում ընդհանուր հայության համար: Ավելին, մենք մոռանում ենք, որ «ուղղագրական սանձարձակ արշաւներով միայն սերունդների գործը չենք դժարացնում, այլև մի ավելի մեծ յանցանք ենք գործում: Մենք մոռանում ենք և՛ այն, որ դրանով սպանում ենք և

²⁰ Հորիզոն 1910, N 16:

²¹ Հորիզոն 1910, N 29:

²² Հորիզոն 1910, N 29:

²³ Հորիզոն 1910, N 31:

մեր ազգի ընդհանուր շահերը, ոչ միայն անհնարին ենք դարձնում մերձեցումը հայութեան միւս հատւածների հետ, այլ և ոչնչացնում ենք այն դրութիւնը, որ կար մինչև այժմ»²⁴:

Համազգային շահերի տեսանկյունից և գիտակցմամբ թերթը հաճախ էր անդրադառնում մշակութի էական հիմնահարցերին և հատկապես այն ուղիներին, որոնք հասարակության հոգևոր ու գեղագիտական դաստիարակության գործառնությունն ունեն: «Մի լաւ գործ» խմբագրականում (1910 թ. փետրվարի 18) զուգահեռներ են տարվում ռուսահայ և թուրքահայ (պոլսահայ) բեմերի միջև: Ընդ որում, ընդգծվում է, որ ներկա պահին թատերական կյանքը Կ. Պոլսում շատ ավելի աշխույժ ու կենսունակ է, քան ռուսահայերի շրջանում: Արձանագրվում է այն իրողությունը, որ Կովկասում անուն հանած, տաղանդի և փորձի տեր դերասաններից շատերը հայտնվում են Բոսֆորի ափերին, և սուլթանների մայրաքաղաքում հայ բեմը «այժմ նոյն կենդանութիւնն է ներկայացնում, ինչ ցոյց էր տալիս Թիֆլիզի բեմը սրանից երեսուն տարի առաջ, եօթանասնական թականների վերջերին»²⁵:

Պարբերականի կարևոր հարցադրումները շարունակվում են «Չունենք գլխավորը» վերնագրված ուղենշային հոդվածում, որում կրկին շեշտադրվում են հոգևոր, բարոյական, գաղափարական ու գեղագիտական կրթվածության և դաստիարակվածության կարևորությունն ու անհրաժեշտությունը: Ընդ որում, որպես առանցքային թեզ ընտրվում է հետևյալ հիմնավորումը. «Հասարակութիւնը կարող է բախտաւոր լինել միայն այն ժամանակ, երբ նա բաղկանում է զարգացած անդամներից: Զարգացումը այն չէ, ինչ տալիս է դպրոցը: Զարգացումը ձեռք է բերվում անհատի սեփական աշխատանքով»²⁶:

Պարզաբանվում է, որ դեպի զարգացում տանող միջոցներն են բոլոր սույն հաստատությունները, որոնք ուղեկցում են մարդուն մինչև կյանքի ավարտը՝ թատրոն, գրականություն, գեղարվեստ: Բայց այդ ամենի համար հարկավոր է առաջնորդ, մտքի մարգարան: Եվ դա ընթերցանությունն է: Կյանքին լավագույնս պատրաստվում է նա, ով միշտ կարդում է, ով գիտե գրքերի հետ անցկացնել իր կյանքի մի մասը, և դա է իսկական լուսավորության ամենագլխավոր գաղտնիքը: Սակայն դրան հասնելու համար հայկական իրականությունում պետք է լիովի գործեն դպրոցական, գրադարանային ու հրատարակչական հաստատություններն ու ընկերությունները: Ի դեպ, նոր կազմավորված Կովկասի հրատարակչական ընկերության հանդեպ թերթն ակտիվ վերաբերմունք էր ցուցաբերում նաև հետագայում, գտնելով, որ այն չպետք է դառնա շահադիտական-առևտրական կազմակերպություն:

²⁴ Հորիզոն 1910, N 31:

²⁵ Հորիզոն 1910, N 38:

²⁶ Հորիզոն 1910, N 40:

1910 թ. ապրիլի 11-ին թերթը հայտնում էր իր ընթերցողներին, որ գրա-հրատարակչական մի ընկերություն է ձևավորվում Կ. Պոլսում: Դրվատելով այն՝ նաև նշվում է, որ գրահրատարակչական գործը արևմտահայերի մոտ ավելի վաղ է սկսվել, ավելի ուժգին թափով առաջ գնացել, քան արևելահայերի շրջանում: Ուստի ավելորդ է ասել, թե թուրքահայերը նոր պիտի սովորեն ընկերակցությամբ գրքեր հրատարակելը: Հրատարակչության ոլորտում կարևոր խնդիրներից մեկը համարվում էր այն, որ երկու հաստիքներում էլ (արևելահայ և արևմտահայ) ծանոթ չէին միմյանց հրատարակած գրականությանը: «Պէտք է վերջապէս վերացնել այս անելի քան տարօրինակ, նոյնքան էլ վնասակար դրուֆինը: Պէտք է ստեղծել յարմարութիւններ, որ երկու կողմերի գրական երկերը ազատ ու հեշտ փոխանակւեն»²⁷:

«Միջոց չկա» խորագրով խմբագրականը 1910 թ. ապրիլի 13-ին գուժում էր, որ Ներսիսյան դպրոցի հոգաբարձությունը միջոցների բացակայության պատճառով որոշել է փակել հաստատության Հավլաբարի բաժանմունքը (որտեղ սովորում էր 270 աշակերտ): Պարբերականը, դա համարելով չափազանց ծանր ու տմարդի վերաբերմունք, անկեղծորեն խորհուրդ է տալիս, որ մեր մտավորականության այն մասը, որ այսօր վարում է Ներսիսյան դպրոցի գործերը, հեռու մնա նման ծանր հանցագործություն կատարելուց. դպրոց փակել անկարելի է, դպրոցը միայն բաց անել կարելի է: Ուստի Ներսիսյան հաստատության հոգաբարձուները պարտավոր են «նախքան այդ սարսափելի քայլն անելը, փորձել բոլոր միջոցները, գործադրել իրանց ամբողջ եռանդը, որպէս զի աղքատ հայ մանուկը գլխակոր կանգնած չմնա փակ դպրոցի առջև»²⁸:

Պարբերականի էջերում միշտ ու մշտապես, անդադար որոնումներ էին և փնտրտուք այն միջոցների ու մեթոդների, որոնցով հնարավոր կլիներ վերացնել կամ մեղմացնել հայ գրական, հասարակական, մտավոր դաշտի անապատը: Եվ անապատում օազիսներ որոնող թերթի հրապարակագիրները հուսադրում, ոգևորում էին ընթերցողներին, որ այդ փոքրիկ օազիսներից ստանան գրական-հասարակական մեծ վերընթաց, նորօրյա ակտիվություն և զարթոնք:

Պարբերականի էջերում դպրոցական-կրթական կյանքի վերաբերյալ թղթակցություններ էին տպագրվում Հայաստանի բոլոր ծայրերից: Այսպես, 1910 թ. ապրիլի 23-ին հրապարակվել է Սյունեցի Լևոնի թղթակցությունը Խանքենդից (Ստեփանակերտ), որով կարևորվում էր Արցախի հայ գյուղացիների մտահոգությունը կրթության կարևորության հանդեպ: Արցախցին այս-

²⁷ Հորիզոն 1910, N 79:

²⁸ Հորիզոն 1910, N 80:

պես է կարևորում այն. «հագիս չուխան, գլխիս փափախն անգամ կը ծախեմ, միայն թե որդիս ինձ պէս խաւար չմնայ»²⁹:

«Հորիզոնը» գրական, կրթական և մշակութային մեծ և փոքր հիմնահարցերին անդրադառնալիս ու քննարկելիս միշտ որպէս ելակետ ընդունում էր այն գործոնը, թե գրականությունը, դպրությունն ու մշակույթը որքանով են ամրապնդում հայ ժողովրդի էթնիկական, ազգային ու լեզվական ինքնությունը, որքան են նպաստում ազգային նիստուկացի, կերպարի և ոգու հարատևմանը: Ասվածի լավագույն ապացույց են նրա էջերում Հովհաննես Թումանյանի պարբերաբար հրապարակվող հոդվածներն ու ակնարկները:

«Հայ ոգին» հոդվածում (1910 թ. ապրիլի 30) մեծ բանաստեղծը, հայացք նետելով հայոց անցյալ հարյուրամյակների վրա, նշում է, որ ծանր է եղել հայոց ֆիզիկական ու բարոյական մաքառումը և «էսքան փորձութիւն ու տառապանք ունեցած մի ժողովրդի անվայել է անգիտանալ իր կեանքը ու ծփալ, տարուբերել ժամանակի ալէկոծութեան քմահաճույքին անձնատուր»³⁰: Ըստ Հովհ. Թումանյանի՝ գիտությունը և լուսավորությունն է, որ «մարդկային կեանքի պատմութեան շատ մութ տեղերի հետ միասին լոյս կը ձգի մեր անցկացրած երկար ու դժվար ճամբի վրայ մինչև նրա սկիզբը...»³¹:

Եզրակացություններ

XX դարի սկզբներին արևելահայության առանցքային պարբերականներից մեկի՝ «Հորիզոնի» էջերում մասնագիտական ու բարոյական բարձր պատասխանատվությամբ մանրակրկիտ քննարկումների ու վերլուծության առարկա դարձան գրականությանը, մշակույթին, դպրությանը վերաբերող և աղերսվող մեծ ու փոքր հարցերն ու խնդիրները: Թերթը բարձր պրոֆեսիոնալիզմով անդրադառնում էր վերոնշյալ հիմնահարցերի քննությանը՝ ելնելով ազգային կարևորագույն մտահոգությունների, անհանգստությունների ու տագնապների դիտակետից:

Գրականություն

Հորիզոն (Թիֆլիս) 1909, N 11:

Հորիզոն 1909, N 16:

Հորիզոն 1909, N 23:

Հորիզոն 1909, N 29:

Հորիզոն 1909, N 38:

Հորիզոն 1909, N 39:

Հորիզոն 1909, N 40:

Հորիզոն 1909, N 42:

Հորիզոն 1909, N 51:

²⁹ Հորիզոն 1910, N 85:

³⁰ Հորիզոն 1910, N 91:

³¹ Հորիզոն 1910, N 91:

Հորիզոն 1909, N 55:
 Հորիզոն 1910, N 12:
 Հորիզոն 1910, N 16:
 Հորիզոն 1910, N 29:
 Հորիզոն 1910, N 31:
 Հորիզոն 1910, N 38:
 Հորիզոն 1910, N 40:
 Հորիզոն 1910, N 79:
 Հորիզոն 1910, N 80:
 Հորիզոն 1910, N 85:
 Հորիզոն 1910, N 91:

**ԳՐԱԿԱՆ, ԿՐԹԱԿԱՆ ԵՎ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՀԱՐՑԵՐԸ «ՀՈՐԻԶՈՆ»
 ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆԻ ԷՋԵՐՈՒՄ 1909-1910 ԹԹ.**

Արմեն Կարապետյան

Ամփոփում

1909 թ. Թիֆլիսում հրապարակվում է «Հորիզոն» պարբերականը, որը շուտով համազգային ու համահայկական բնույթ և բովանդակություն է ստանում: Նրա էջերում մշտապես քննարկվում և արծարծվում էին հայ հանրությանը հուզող գրական, կրթական ու մշակութային բազմաբնույթ հիմնահարցերը: Դրանք դիտարկվում և քննվում են ամենայն լրջությամբ ու պատասխանատվությամբ, ինչպես վայել կլինեք պետություն ունեցող ժողովրդին: Դա հետևանք էր այն իրողության, որ դարեր շարունակ միասնական պետականություն չունեցող ժողովուրդը կարողացել էր պահպանել իր ներքին ինքնուրույնությունն ու ազգային դիմագիծը՝ շնորհիվ մայրենի գրականության, դպրության ու մշակույթի:

Բանալի բառեր՝ «Հորիզոն» պարբերական, գրական մտավորականություն, հայագիտություն, ազգային ինքնություն, ինքնագիտակցություն, մամուլ, կրթություն:

**ВОПРОСЫ ЛИТЕРАТУРЫ, ОБРАЗОВАНИЯ И КУЛЬТУРЫ НА СТРАНИЦАХ
 ЖУРНАЛА «ГОРИЗОНТ» В 1909-1910 ГГ.**

Армен Карапетян

Резюме

С 1909 г. издававшийся в Тифлисе журнал «Горизонт» вскоре стал общенациональным рупором наболевших вопросов в сфере литературы, образования и культуры. На его страницах постоянно обсуждались актуальные проблемы, волновавшие армянскую общественность.

Злободневные вопросы армянской действительности рассматривались в публикуемых материалах со всей ответственностью и весьма содержательно, что

свидетельствовало о сохранении национальной идентичности армянского народа и его высоком самосознании благодаря ключевой роли родной литературы, культуры и образования в целом.

Ключевые слова – журнал «Горизонт», литературная интеллигенция, арменоведение, национальная идентичность, самосознание, периодика, образование.

LITERARY, EDUCATIONAL, CULTURAL ISSUES ON THE PAGES OF THE "HORIZON" JOURNAL IN 1909-1910

Armen Karapetyan

Abstract

In 1909, the periodical "Horizon" was published in Tiflis, which soon acquired an all-Armenian character and content. On its pages various cultural issues concerning the Armenian public were discussed. The topical issues of the Armenian reality were considered in the published materials with full responsibility and very meaningfully, which testified to the preservation of the national identity of the Armenian people and their high self-awareness thanks to the key role of their native literature, culture and education in general.

Key words – journal "Horizon", literary intelligentsia, armenology, self awareness, national identity, periodicals, education.